

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 20, Αρ. 1 (2002)

Αφιέρωμα: Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως πολιτικό σύστημα



Ευρωπαϊκή ενοποίηση στην ελληνική βιβλιογραφία, 2000-2002. Κριτική επισκόπηση.

Πάνος Καζάκος

doi: [10.12681/hpsa.14777](https://doi.org/10.12681/hpsa.14777)

Copyright © 2017, Πάνος Καζάκος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π. (2017). Ευρωπαϊκή ενοποίηση στην ελληνική βιβλιογραφία, 2000-2002. Κριτική επισκόπηση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 20(1), 137-162. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14777>

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ, 2000-2002. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ *Βιβλιογραφικό Δοκίμιο*

Η βιβλιοκριτική παρουσιάζει πολλαπλούς κινδύνους. Ακόμη και μεγάλοι του πνεύματος υπέφεραν συχνά από αυτή. Ο γνωστός κριτικός της λογοτεχνίας M. Reich-Ranicki, αναφέρει σ' ένα δοκίμιό του ότι ο Thomas Mann ενδιαφερόταν μόνο για θετικά του έργου του σχόλια και όχι για κριτικές. Μάλιστα, προτιμούσε ο εκδότης και οι γραμματείς να του αποκρύπτουν επικριτικά άρθρα που δημοσιεύονταν κατά καιρούς. Η κριτική ήταν γι' αυτόν ταυτόσημη με προσωπική προσβολή. Και, φυσικά, θύμωνε όταν πίστευε ότι τον παρέκαμπταν σε διάφορες εκδηλώσεις.¹

Πέρα από προσωπικές ευαισθησίες, η κριτική είναι όντως εκτεθειμένη στον κίνδυνο να στοχεύσει στο πρόσωπο μάλλον, παρά στο γραπτό κείμενο και να αντανακλά αντιπαλότητες μάλλον παρά μια έντιμη διάθεση δημόσιας συζήτησης ιδεών. Αλλά, σίγουρα, η καλή κριτική δεν βλάπτει την παραγωγικότητα των κρινομένων.

Στην παρουσίαση που ακολουθεί δεν περιλαμβάνονται κείμενα, βιβλία ή άρθρα πολιτικών με ακαδημαϊκή προϊστορία και ακαδημαϊκών που έχουν περάσει στην ενεργό πολιτική. Στους δεύτερους δεν είναι πάντοτε εύκολο να ξεχωρίσουμε πότε αναλύουν επιστημονικά ένα θέμα και πότε ασκούν απλώς πολιτική. Επίσης, δεν περιλαμβάνονται συλλογές άρθρων σε εφημερίδες και περιοδικά τρέχουσας ύλης, μολοντί συχνά έχουν δώσει νέες ωθήσεις στον διάλογο.

Η επιστημονική παραγωγή 2000-2002 σε θέματα ευρωπαϊκής εννοποίησης είναι εντυπωσιακή. Ωστόσο, αμφιβάλλω αν η ίδια η ακαδημαϊκή κοινότητα έχει σαφή και συνολική εικόνα του έργου

* Καθηγητής του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. M. Reich-Ranicki, *Thomas Mann und die Seinen*, Fischer, Φρανκφούρτη 1987.

της. Αυτό εν μέρει οφείλεται στο ότι ο διάλογος χωλαίνει. Πράγματι, οι έλληνες ακαδημαϊκοί μάλλον αντλούν θεωρητικά ερεθίσματα από την ακαδημαϊκή συζήτηση στο εξωτερικό, παρά διαλέγονται μεταξύ τους, όπως δείχνουν ακόμη και οι βιβλιογραφικές αναφορές. Έτσι, όμως, δεν γίνονται άμεσα ορατές οι αποχρώσεις και διαφορές στην ερμηνεία των φαινομένων, ούτε οι διαφορετικές φιλοσοφίες που διαπερνούν τις μελέτες.

Επιπλέον, η γενική εντύπωση από τα κείμενα που τελικά επιλέξαμε είναι ότι μόνο σε περιορισμένο βαθμό έχουν διεπιστημονικό χαρακτήρα, ενώ η ευρωπαϊκή ενοποίηση προσφέρεται για διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Ίσως αυτό το γενικό χαρακτηριστικό των δημοσιεύσεων οφείλεται στον κατακερματισμό της «ακαδημαϊκής αγοράς» για τα ευρωπαϊκά θέματα που δεν διαθέτει θεσμικές ευκαιρίες και κίνητρα για συναντήσεις ανταγωνιστικά προσφερομένων ιδεών. Έτσι, με εξαιρέσεις φυσικά, επικρατούν οι παράλληλοι μονόλογοι.

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* [ΕΕΠΕ] έχει κατά καιρούς δημοσιεύσει κείμενα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση.² Από τα κείμενα αυτά η συνεισφορά του Ευστάθιου Φακιολά συνιστά κατά κύριο λόγο μια αποφασιστική και –για τα δεδομένα του δημόσιου διαλόγου στη χώρα– τολμηρή και με σύγχρονους όρους διατυπωμένη συνολική κριτική στις ελληνικές επιστημονικές εργασίες για την ΚΕΠΠΑ (συμπεριλαμβανομένων και των δικών μου). Υποστηρίζει, ότι οι σχετικές μελέτες επικεντρώνουν την προσοχή κυρίως στο ζήτημα της καλύτερης θεσμικής συγκρότησης της ΚΕΠΠΑ ώστε να αναβαθμισθεί ο ρόλος της Ε.Ε. στο διεθνές σύστη-

2. Κείμενα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση δημοσιεύει με καθυστέρηση κατά διαστήματα και το περιοδικό *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική*, που εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη. Παλαιότερα κυκλοφορούσαν η διεπιστημονικών αξιώσεων *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* και η *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, που έχουν διακόψει από καιρό την έκδοσή τους. Τέλος, μερικά όντως επιστημονικά κείμενα δημοσιεύονται και στο περιοδικό *Ευρωπαϊκή Έκφραση* (1989-2001), που όμως από τη φύση του δεν απευθύνεται κυρίως στο ακαδημαϊκό κοινό, αν και δημοσιεύει συχνά κείμενα ακαδημαϊκών. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε εδώ να αναφέρουμε μερικά περιοδικά που είτε ειδικεύονται σε γειτονικούς επιστημονικούς χώρους, είτε δημοσιεύουν κείμενα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση που τα χαρακτηρίζει ο διάλογος ανάμεσα σε διαφορετικές πειθαρχίες (φερ' ειπείν διοίκηση και πολιτική, σύνταγμα και πολιτική). Εδώ ανήκουν, ανάμεσα σε άλλα, το *Σύνταγμα*, η *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, η *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, η *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης* (που διευθύνει ο καθηγητής Αντώνης Μακρυδημήτρης), κλπ.

μα, αλλά (α) δεν αναλύουν τις «υπόγειες» κινητήριες δυνάμεις της ολοκλήρωσης (τα εθνικά συμφέροντα, την κοινή ταυτότητα, κλπ.), μετατρέποντας έτσι τις θεσμικές αλλαγές σε ανεξάρτητη μεταβλητή, και (β) δεν έχουν επαφή με τις νεότερες εξελίξεις στη διεθνή έρευνα για θέματα ασφαλείας και στρατηγικής. Η νέα σκέψη στα θέματα αυτά, αντίθετα, επανεκτιμά τη σημασία της στρατιωτικής απειλής, λαμβάνει υπόψη μη στρατιωτικές απειλές της εθνικής ευημερίας και συνδέει τις εθνικές πολιτικές ασφάλειας με το «συστημικό επίπεδο» (Ε. Φακιολάς, 1999, σ. 145, 165 κ.ε.).

Η ανάλυση αυτή επιδέχεται αντίλογο. Όπως κάθε συνολική αποτίμηση, έτσι και αυτή αδικεί μερικές τουλάχιστον από τις μελέτες που έχουν δημοσιευθεί για την ΚΕΠΠΑ. Ωστόσο, συνεισφέρει στην κριτική επεξεργασία των πεπραγμένων μας. Γεγονός είναι ότι η ελληνική βιβλιογραφία συχνά εξαντλείται σε περιγραφές που περιέχουν ένα απέραντο πλούτο στοιχείων για το απώτερο και πρόσφατο παρελθόν της διεθνούς και ευρωπαϊκής ασφάλειας, αλλά καμία εμφανή καθοδηγητική ιδέα για την ερμηνεία του και πενιχρά συμπεράσματα.

Η *Επιστήμη και Κοινωνία*, που διευθύνει ο καθηγητής Ηλίας Κατσούλης, δημοσιεύει κείμενα που εξετάζουν μεν ευρύτερα θέματα, αλλά που συνιστούν τρόπον τινά προαπαιτούμενα για μια συζήτηση των προτύπων ενοποίησης, οικονομίας και κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη. Ενδεικτικά μόνον αναφέρουμε τα κείμενα για τους μηχανισμούς κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων, ουσιαστικά δηλαδή των καθεστώτων της ΚΑΕ και της ΕΣΣΔ, που είχε ανυπολόγιστες επιπτώσεις στο ευρωπαϊκό πολιτικό τοπίο, για τον νεο-ρεπουμπλικανισμό (Λάβδας, 2001), κ.ά.

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Τα διδακτικά συγγράμματα συνεχίζουν μια μακρά παράδοση που άρχισε στη δεκαετία του 1970 καθώς είχε ξεκινήσει η διαδικασία ένταξης της χώρας στην Ε.Ε. Από τις σχετικές εκδόσεις των δύο τελευταίων ετών ξεχωρίζω τις εξής:

- Κ. Στεφάνου κ.ά. (επιμ.), *Εισαγωγή στις ευρωπαϊκές σπουδές*. δύο τόμοι, ΕΠΕΕΣ/Σιδέρης, Αθήνα 2001.
- Ν. Μούσης, *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, 9η αναθεωρημένη έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

- Κ. Στεφάνου, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Τόμος α΄. Γενικά και θεσμικά χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, (ε' επικαιροποιημένη έκδοση), Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.

Στην ογκώδη έκδοση της Ελληνικής Πανεπιστημιακής Ένωσης Ευρωπαϊκών Σπουδών (2001) συμμετέχουν γνωστοί μελετητές των ευρωπαϊκών εξελίξεων που παρουσιάζουν την ιστορική διαδρομή της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Θ. Χριστοδουλίδης), την τωρινή θεσμική δομή της Ε.Ε. (Κ. Στεφάνου, Ν. Σκανδάμης), τις οργανώσεις συμφερόντων και τα πολιτικά κόμματα που δρουν στο ευρωπαϊκό επίπεδο (Κ. Στεφάνου, Α. Μοσχονάς), τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του κοινοτικού δικαίου (Ν. Σκανδάμης, κ.ά.) τις οικονομικές θεωρίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Ν. Γιαννακόπουλος, Γ. Δημόπουλος), τις τομεακές πολιτικές (Ζ. Γεωργαντά, Ι. Χασσίδ τη βιομηχανική, Ν. Μαραβέγιας την περιφερειακή, Γ. Μπήτρος την τηλεπικοινωνιακή, Ηρώ Νικολοπούλου-Στεφάνου την κοινωνική, Β. Πεσμαζόγλου την εμπορική, κ.ά.). Οι επιμελητές επιδίωξαν να υπερβούν «τα όρια μιας συγκεκριμένης επιστήμης». Το συλλογικό έργο περιέχει πράγματι συνεισφορές από διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες. Οι κριτικές παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν αναιρούν τη χρησιμότητά του ως εγχειριδίου για τις ευρωπαϊκές σπουδές, δεδομένου ότι δεν υπάρχει άλλο έργο που να καλύπτει τόσες πλευρές της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας και να είναι ταυτόχρονα τόσο ανοιχτό στην πολιτική, οικονομική και νομική επιστήμη. Είναι ένα compendium για να ξεκινήσει κανείς σε έναν μακρύ δρόμο.

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, τα κείμενα έχουν γραφεί παράλληλα και βρίσκονται σε μια προσθετική σχέση μεταξύ τους. Επίσης, σε αρκετές συνεισφορές επικρατεί η θεσμική-νομική περιγραφή, παρακάμπτονται θεμελιώδη ερωτήματα και, μερικές φορές, αναπαράγεται επί το συνοπτικότερον ο επίσημος λόγος των υπηρεσιών της Επιτροπής της Ε.Ε. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ένα παράδειγμα: στο κεφάλαιο του Π. Ι. Κανελλόπουλου: «Το θεσμικό πλαίσιο της νομοσυστατικής ένωσης», εκτίθεται το περιεχόμενο των διατάξεων της Συνθήκης Ε.Ε. για την ανεξαρτησία της ΕΚΤ (που είναι μια από τις σημαντικότερες θεσμικές καινοτομίες της Ε.Ε. με ανυπολόγιστες συνέπειες για τις οικονομίες, κλπ.). Η παρουσίαση της ανεξαρτησίας εξαντλείται στις τυπικές ρυθμίσεις, ενώ η υποκρυπτόμενη φιλοσοφία παρακάμπτεται, η πραγματική της σημασία δεν συζητείται, η κριτική αγνοείται και δεν γίνεται καμία ανα-

φορά στην απέραντη εμπειρική έρευνα για το θέμα, η οποία έχει καταλήξει σε αντικρουόμενα συμπεράσματα.

Ένα σύμπτωμα έλλειψης εσωτερικής συνοχής, που όμως έχει προεκτάσεις, είναι ο κατακερματισμός της ιστορικής εξέλιξης σε διαφορετικά και ασύνδετα μεταξύ τους κείμενα (του Θ. Χριστοδουλίδη «Η ιστορική αναδρομή της ευρωπαϊκής ενοποίησης», του Στ. Σαραντίδη «Από την τελωνειακή ένωση στην ενιαία αγορά: ιστορική εξέλιξη» και του Κ. Καρφάκη «Ιστορική εξέλιξη από το ΕΝΣ, στην ΟΝΕ και στο Ευρώ»). Με την κατάτμηση γίνονται άφροντες οι δυνάμεις που κινούν (και εξηγούν) την ολοκλήρωση. Τέλος, στην κατανομή της ύλης αντικατοπτρίζεται η θεμελιώδης παραδοχή ότι οι θεσμοί ελάχιστη σχέση έχουν με το περιεχόμενο της ενοποίησης και τις πολιτικές της Ε.Ε., πράγμα βέβαια που έχει αμφισβητηθεί από σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα – το νέο ινστιτούσιοναλισμό, τη θεωρία των διεθνών καθεστώτων, τις ομοσπονδιακές θεωρίες δεύτερης γενιάς.

Με μια προφανή διάθεση για συστηματική παρουσίαση του συνόλου των θεσμών και πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι γραμμένο και το έργο του Ν. Μούση (2001, 9η έκδοση!), που υπηρέτησε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Το έργο αυτό με τη λεπτομερή υπομνημάτευση και τις βιβλιογραφικές παραπομπές ικανοποιεί κυρίως πρακτικές ανάγκες της «αγοράς»– των στελεχών σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα που χρειάζονται ένα πλήρες εγχειρίδιο. Το σύγγραμμα αντανακλά τον –τρόπον τινα– επίσημο λόγο των κεντρικών θεσμών της Ε.Ε., την ορολογία και τις αιτιολογήσεις τους, ενώ επίσης αποφεύγει κάθε εμπλοκή σε θεωρητικές αναζητήσεις.

Το έργο του Κ. Στεφάνου (2001), μια προσεκτικά γραμμένη εισαγωγή στους θεσμούς της Ε.Ε., περιγράφει τη θεσμική δομή, όπως διαμορφώθηκε μετά τη Συνθήκη της Νίκαιας και διευκρινίζει βασικές έννοιες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Γενικά, προσφέρει μια καλή, μολονότι νομικά χαλιναγωγημένη αφετηρία, που υποδεικνύει μεν, αλλά η ίδια αποφεύγει τις θεωρητικές εμβυθύνσεις που απαιτεί η πολιτική και πολιτικο-οικονομική εξέταση της ενοποιητικής διαδικασίας στην Ευρώπη. Για την πιο εισαγωγική εξ αποστάσεως μάθηση και σε ανταπόκριση των προδιαγραφών του Ελευθέρου Ανοικτού Πανεπιστημίου έχουν γραφεί και τα εγχειρίδια των Μιχ. Τσινισιζέλη (2001) και Κ. Λάβδα (2001).

Συγκρίνοντας τα ελληνικά διδακτικά συγγράμματα με μερικά τουλάχιστον παρόμοιας φύσης συγγράμματα της αλλοδαπής, δια-

πιστώνουμε ότι τα πρώτα είναι γραμμένα με μια διάθεση πρακτικά προσανατολισμένης ενημέρωσης, ενώ τα δεύτερα συχνά επηρεάζονται από θεωρητικές προεπιλογές των συγγραφέων ή την τάση εξέτασης των φαινομένων με βάση γενικότερης ισχύος υποθέσεις. Παραμένοντας στον χώρο της πολιτικής επιστήμης, ενδεικτικά παραπέμπουμε στο βιβλίο του Simon Hix³ που εξετάζει την Ε.Ε. ως πολιτικό σύστημα αξιοποιώντας τα εργαλεία της συγκριτικής πολιτικής και, μερικές φορές, της νέας πολιτικής οικονομίας.

Επίσης τα ελληνικά διδακτικά ή γενικής πληροφόρησης συγγράμματα τείνουν να εξετάζουν κάθε τομέα πολιτικής χωριστά (και, συχνά, με ασύνδετες μεταξύ τους μεθοδολογικές αφηρησίες) αντί να θέτουν «οριζόντια» προβλήματα, π.χ. ολοκλήρωση και δημοκρατία, ρυθμιστικές λειτουργίες στην ευρωπαϊκή ενοποίηση σε σύγκριση με τις αναδιανεμητικές πολιτικές, ο ρόλος των οργανωμένων συμφερόντων, η δυναμική της υπερχείλισης, σχέσεις εθνικού κράτους και υπερεθνικών θεσμών, κλπ., που καλύπτουν ή αφορούν μεγάλο αριθμό τομεακών πολιτικών.⁴ Με τον τομεακό κατακερματισμό τους τα ελληνικά διδακτικά συγγράμματα αποπολιτικοποιούν κάπως τα θέματα και χάνουν από το οπτικό πεδίο την εσωτερική συνοχή των πραγμάτων ή τις γενικότερες τάσεις, έστω με όφελος τις περισσότερες λεπτομέρειες. Από την άλλη μεριά, οι συλλογικοί τόμοι που έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα κατά δήλωση των επιμελητών τους δεν στηρίζονται σε κάποια κοινή οπτική των συγγραφέων, αλλά αντανακλούν –στις καλύτερες περιπτώσεις– ποικίλες βασικές προσεγγίσεις και μεθόδους.

2. ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ, ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ

- Κ. Βεργόπουλος, *Ποιος φοβάται την Ευρώπη. Ανατομία ενός μύθου*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2000.
- Ελένη Ανδρικοπούλου - Γ. Κανκαλάς (επιμ.), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος. Η διεύθυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

3. Simon Hix, *The political system of the European Union*, Macmillan, Λονδίνο 1999.

4. Βλ. επίσης για σύγκριση M. Jachtenfuchs - B. Kohler-Koch (επιμ.), *Europäische Integration*, Laske und Buderich, Opladen 1996.

- Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, Εξάντας, Αθήνα 2000.

Ο Κώστας Βεργόπουλος είναι ιδανικός στον ρόλο του συζητητή: θέτει ερωτήματα και προκαλεί με τις απαντήσεις του. Τα ερωτήματα που επιλέγει είναι σημαντικά και, πράγματι, συχνά παρακάμπτονται ή υποβαθμίζονται αναιτιολόγητα ή καμιά φορά συσκοτίζονται από ένα επίπλαστο ευρωπαϊκό ρομαντισμό στην ακαδημαϊκή συζήτηση: ποια είναι η ευρωπαϊκή ταυτότητα πάνω στην οποία οικοδομούνται διάφορα θεσμικά σχήματα; ποιος δεν θέλει την πολιτική ένωση; ποιον ακριβώς ρόλο παίζουν οι μεγάλες δυνάμεις; πώς θα συμβιβασθεί η σύγκλιση με τη συνοχή; πόσο ισχυρές είναι οι δυνάμεις της απόκλισης στην Ευρώπη; τι θα γίνει συγκεκριμένα με την ανεργία που εξελίσσεται σε ενδημικό φαινόμενο; κλπ. Ωστόσο και η μελέτη αυτή, μια κατ' ουσίαν ευφάνταστη συγκόλληση πολλών ξεχωριστών κειμένων, εμφανίζει την ίδια μεθοδολογική αδυναμία προηγούμενων μελετών: η σχέση των ισχυρισμών με το εμπειρικό υλικό είναι χαλαρή αν και συγκαλύπτεται από πομπώδη γαλατική ευγλωττία. Ο συγγραφέας δεν αποδεικνύει, αλλά ισχυρίζεται και αποφαινεται από καθέδρας. Από πλευράς ουσιαστικού περιεχομένου, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα δείγμα «ψευδοαριστερής γκρίνιας».

Ο συλλογικός τόμος, τον οποίο επιμελήθηκε ο Ανδρέας Μοσχονάς, περιλαμβάνει ποιοτικά άνισα κείμενα που όμως καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεσμικών, οικονομικών και διεθνοπολιτικών θεμάτων. Εδώ θα σταθούμε στις συνεισφορές για το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ένωσης. Ο Κ. Τσουνκαλός υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση (των αγορών), μέρος της ευρύτερης διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, αναιρεί τις θεμελιακές προϋποθέσεις λειτουργίας της αστικής δημοκρατίας. Ο Δ. Χρυσόχοου από την άλλη μεριά υποστηρίζει ότι, στο πλαίσιο της Ε.Ε., η δημοκρατία περιορίζεται κυρίως «στη σφαίρα των επικοινωνιών μεταξύ των ηγετικών ομάδων». Συναφώς, φαίνεται ότι υιοθετεί τη θεωρία του δημοκρατικού ελλείμματος, λόγω της αδυναμίας των εθνικών κοινοβουλίων να ασκούν έλεγχο επί της κοινοτικής νομοθεσίας. Το κείμενο διολισθαίνει σε υπαινικτικές κανονιστικού τύπου διατυπώσεις.

Ο κάπως παραπλανητικός όρος «δημοκρατικό έλλειμμα» παραπέμπει σε ένα κεντρικό και συνεχώς ανακυκλούμενο θέμα της δημόσιας συζήτησης για την οργάνωση της Ευρώπης. Όσοι στην Ελλάδα υποστηρίζουν ότι υπάρχει όντως δημοκρατικό έλλειμμα, πα-

ραβλέπουν τουλάχιστον δύο πράγματα: πρώτον, ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται με τη συμμετοχή των εκλεγμένων κυβερνήσεων, έχουν συνεπώς έμμεση δημοκρατική νομιμοποίηση και, δεύτερον, ότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές στους ρόλους των εθνικών κοινοβουλίων. Πιθανόν, το ελληνικό κοινοβούλιο να ελέγχει οριακά μόνο την κυβέρνηση για όποια πολιτική αυτή υιοθετεί στην Ε.Ε., αλλά δεν ισχύει το ίδιο για το δανικό κοινοβούλιο. Άλλης τάξης ζήτημα είναι αν το θεσμικό σύστημα της Ε.Ε. μπορεί να διαμορφωθεί σύμφωνα με τις βασικές αρχές της καλής διακυβέρνησης που ενέπνεαν φερ' ειπείν τους ιδρυτές της αμερικανικής ομοσπονδίας (διάκριση των εξουσιών, κλπ.). Μια τέτοια εξέλιξη προσκρούει (ακόμη;) στον χαρακτήρα της Ε.Ε. ως ένωσης ανεξαρτήτων χωρών και όχι ενιαίου κράτους.

Όσον αφορά την υπονόμηση ή μη υπονόμηση της δημοκρατίας από τις αγορές την εποχή της παγκοσμιοποίησης, η απάντηση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά πάσχει κατά τον βαθμό που παραβλέπει τα προβλήματα που συνδέονται με την «παθολογία της πλειοψηφικής δημοκρατίας» στην εποχή των οργανωμένων συμφερόντων, της διάχυσης «προσόδων» χωρίς παραγωγικό αντίκρουσμα και των πολιτικών επιχειρηματιών. Επίσης, στηρίζεται σε μια υπερβολικά απόμακρη θεώρηση, που βλέπει μεν ποιες αρμοδιότητες όντως χάνει το εθνικό κράτος με τις δημοκρατικές του δομές, αλλά δεν βλέπει ότι το κράτος αυτό σπρώχνεται προς δράσεις και πολιτικές σε τομείς που ως τώρα αγνόησε συστηματικά – εκπαίδευση, χωροταξία, περιβάλλον, κλπ. Συνοπτικά, δεν βλέπει ότι οι εξελίξεις ωθούν τις κυβερνήσεις σε μια διαφορετική και πιθανόν καλύτερη πολιτική. Η συζήτηση αυτή πάντως έχει πλέον ξεκινήσει και στην Ελλάδα (Τρ. Κολλίντζας, 2000· Π. Καζάκος, 2001· Α. Μακρυδημήτρης, 1999· Η. Κατσούλης, 2002 και εισαγωγές του τελευταίου σε βασικά έργα της νέας πολιτικής οικονομίας και της θεωρίας της δημόσιας επιλογής, την έκδοση των οποίων διευθύνει στον Παπαζήση) παρά την αντιπάθεια πολλών κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων για θεωρίες που αμφισβητούν παραδοσιακές (αριστερές και δεξιές) εκδοχές της πολιτικής.

Ο υπότιτλος του επόμενου συλλογικού τόμου «Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης» (Ελένη Ανδρικοπούλου - Γ. Κανκαλάς [επιμ.], 2000) σηματοδοτεί έναν συγκεκριμένο στόχο που προϋποθέτει ολοκληρωμένο ερευνητικό πρόγραμμα – να εξετάσει τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης και των διευ-

ρύνσεων στη χωροταξική κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αλλά, τα περισσότερα άρθρα, μαζί με το σημείωμα του Αχ. Μητσού για την πολιτική συνοχής, χαλαρή μόνο σχέση έχουν με τον στόχο αυτό και θα μπορούσαν άνετα να περιληφθούν σε χωριστό τόμο για την εξέλιξη των πολιτικών της Ε.Ε. γενικά. Από αυτά ξεχωρίζει πάντως το κείμενο του Λουκά Τσούκαλη («Η ευρωπαϊκή ατζέντα: παγκοσμιοποίηση, συνοχή και νομιμοποίηση») που εισάγει στην ελληνική συζήτηση από πολιτικοοικονομική σκοπιά τα ευρύτερα προβλήματα νομιμοποίησης και συνοχής της Ε.Ε. Ο Τσούκαλης υποστηρίζει ότι «μια ισχυρή Ε.Ε. χρειάζεται ισχυρά κράτη», τα οποία θα είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν ένα συγκεκριμένο έργο: την προσαρμογή των εθνικών οικονομικών και κοινωνικών μοντέλων στις νέες συνθήκες. Για την Ε.Ε., οι αναδιανεμητικοί μηχανισμοί που χαρακτηρίζουν υπαρκτές ομοσπονδίες συνιστούν ένα πολύ μακρινό ενδεχόμενο.

Επί του θέματος της χωροταξίας γράφει ο Γ. Πετράκος («Οι χωρικές επιπτώσεις της ολοκλήρωσης Ανατολής-Δύσης στην Ευρώπη»). Διερευνά τις επιπτώσεις των συστημικών αλλαγών στην Κεντρική και στην Ανατολική Ευρώπη και των μεταρρυθμίσεων στην Ε.Ε. στα ρήγματα Νότου-Βορρά και Ανατολής-Δύσης, στον χωρικό καταμερισμό του κόστους και των ωφελειών, στα περιφερειακά πρότυπα εμπορίου, κλπ. Καταλήγει στην υπόθεση-πρόβλεψη ότι η τρέχουσα διεργασία ολοκλήρωσης Βορρά-Νότου και Ανατολής-Δύσης «θα οδηγήσει σε έναν μόνιμο διαχωρισμό στις οικονομικές δομές και στα επίπεδα ανάπτυξης [...] Το κοινό ευρωπαϊκό μας μέλλον θα είναι πολλαπλά διαιρεμένο» (Γ. Πετράκος, 2000, σ. 208). Τέλος, ειδικότερα θέματα χωροταξικής ανάπτυξης εξετάζουν οι Λ. Λαμπριανίδης, Χ. Κοκκώσης («Τα ελληνικά νησιά στον νέο ευρωπαϊκό χώρο») και Δ. Οικονόμου («Ο διεθνής μητροπολιτικός ρόλος της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και ο νέος ευρωπαϊκός χώρος»).

3. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΣΤΗΝ Ε.Ε.

Οι εκάστοτε διαπραγματεύσεις για την αναθεώρηση των συνθηκών δίνουν το έναυσμα για σειρά ολόκληρη ακαδημαϊκών παρεμβάσεων:

- Π. Ήφαιστος, *Θεωρία διεθνούς και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, 2η έκδοση, Ποιότητα, Αθήνα 2000.

- Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η Συνθήκη της Νίκαιας και το μέλλον της Ευρώπης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης. Η προοπτική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.
- Σ. Ντάλης (επιμ.), *Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στη νέα εποχή*, Κριτική, Αθήνα 2001.
- Γ. Παπαδημητρίου, *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αντ. Σάκουλας, Αθήνα 2001.
- Δ. Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Μ. Τσινισιζέλης, *Quo Vadis Europa?*, Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 2001.
- Μ. Τσινισιζέλης - Δ. Χρυσόχου, «Οριοθετώντας τον ευρωπαϊκό πολιτειακό χώρο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 18, 2001, σ. 5-32.

Το βιβλίο του Μ. Τσινισιζέλη (2001) ξεχωρίζει για το πρώτο μέρος, στο οποίο αποδελτιώνει τη βιβλιογραφία σε θέματα θεωριών της ενοποίησης (βλ. όμως και κριτική ανάλυσή τους στον Π. Ήφαιστο, 2000). Ο συγγραφέας έχει λάβει υπόψη του τις νεότερες θεωρητικές συνεισφορές του νέου ρεπουμπλικανισμού, του νέου ινστιτουσιοναλισμού, κ.ά. Στο δεύτερο μέρος της μελέτης, που όμως θα έπρεπε να βρίσκεται σε στενότερη σχέση με το πρώτο, αναλύεται η διαπραγμάτευση της Συνθήκης της Νίκαιας. Η συλλογή πολιτικών δηλώσεων και ακαδημαϊκών σχολιασμών του Σ. Ντάλη (2001) δίνει ένα πανόραμα των ιδεών, οραμάτων και σχεδίων για το ευρωπαϊκό μέλλον. Συμπληρώνει, κατά κάποιον τρόπο, τον Π. Κ. Ιωακειμίδα (2000) που παρουσίασε και, επί τροχάδην, σχολίασε τα μεγάλα σχέδια που εκτοξεύθηκαν στο ευρωπαϊκό στερέωμα μεταλόγνων (και, συχνά, ασαφών και υποκριτικών) οραματισμών.

Την εγκυρότερη *περιγραφή* των διαπραγματεύσεων για την αναθεώρηση των Συνθηκών και του αποτελέσματός τους στη Συνθήκη της Νίκαιας δίνει ο Π. Κ. Ιωακειμίδης (2001). Το έργο αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αβίαστα ως υπηρεσιακό-πολιτικό κείμενο ανωτάτου επιπέδου για τις απόψεις των οργάνων της Ε.Ε., τη στάση των εθνικών κυβερνήσεων στα θέματα της ημερήσιας διάταξης, τους τελικούς συμβιβασμούς και, οπωσδήποτε, τις δικές μας «εθνικές προτιμήσεις». Φωτιζόμενο θεωρητικά έχει ενδιαφέρον πάντως, γιατί επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι υπερεθνικοί θεσμοί

της Ε.Ε. παρεμβαίνουν μεν στη διαπραγμάτευση, αλλά δεν έχουν τον αποφασιστικό λόγο, ο οποίος ανήκει στις κυβερνήσεις – στα εθνικά κράτη με τις προτιμήσεις και τα συμφέροντά τους (Ιωακειμίδης, 2001, σ. 25-30). Ο συγγραφέας, αποτιμώντας τη διαπραγμάτευση, υποστηρίζει ότι τα αποτελέσματά της έμειναν πίσω από τις προσδοκίες που προκάλεσε για μεγαλύτερα άλματα προς την κατεύθυνση της ομοσπονδίας. Η αποτίμηση εξαντλείται στις θεσμικές απαιτήσεις για τη μετάβαση στην πολιτική ένωση, χωρίς αναφορές στις δυνάμεις που επηρεάζουν την εξέλιξη.

Ο Π. Κ. Ιωακειμίδης είναι υποστηρικτής της ομοσπονδιακής ιδέας. Η επιχειρηματολογία του όμως παραμένει πολιτική χωρίς εμφανή θεωρητική υποστήλωση (Ιωακειμίδης, 2000). Ο «ευρωπαϊκός ρομαντισμός» του (όρος που πρότεινε ο ίδιος) επίσης έχει επικριθεί από πολλούς. Ο Δ. Τσάτσος υποστηρίζει ότι η συνήθης ομοσπονδιακή άποψη δεν συμβιβάζεται με την «ιστορικότητα» του ενωσιακού χώρου, όπου λαοί και κράτη έχουν ισχυρή θέση και ότι η συζήτηση για ένα ευρωπαϊκό σύνταγμα εμπεριέχει στοιχεία «εννοιολογικής ασυναρτησίας» (Τσάτσος, 2001, σ. 18, 20 κ.ε.). Εξίσου αυστηρή είναι η κριτική που ασκεί γενικότερα στους φεντεραλιστές ο Π. Ήφαιστος σε επανεκδοθείσα κριτική διερεύνηση των θεωριών της ολοκλήρωσης (Ήφαιστος, 2000). Κατά την εκτίμησή του, οι φεντεραλιστικές προσεγγίσεις «αποφεύγουν να διατυπώσουν σαφείς θέσεις για τον ρόλο του ατόμου, την ιδεολογία του, την ταυτότητά του και άλλες ψυχολογικές παραμέτρους». Σε ορισμένες εκδοχές του φεντεραλισμού δεν είναι σαφές, προσθέτει, αν επιδιώκεται η κατασκευή ενός νέου έθνους, του ευρωπαϊκού, ή απλά η δημιουργία ενός κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος με πολίτες στερημένους «των παραδοσιακών οντολογικών ιδιοτήτων των εθνών-κρατών» (Ήφαιστος, 2000, σ. 216, 217, κ.α.). Προσθέτουμε, ότι η ομοσπονδιακή ιδέα, ακόμη και στις πρόσφατες εκδοχές της, παραμένει «εκτός θέματος» με την έννοια ότι δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές τάσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης και στις πραγματικές επιλογές που εξετάζουν οι κυβερνήσεις. Αντίθετα, τείνει να συσκοτίσει τα πράγματα, φερ' ειπείν υπονοώντας μια δημοκρατική μετεξέλιξη της Ε.Ε. την ώρα ακριβώς που ανανεώνεται ο ηγεμονισμός των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων και «αποπολιτικοποιείται» το χρήμα και η ρύθμιση των αγορών.

Πάντως, η συζήτηση περί ομοσπονδίας παραπέμπει ευθέως στο ζήτημα της μελλοντικής θέσης του εθνικού κράτους στην ευρωπαϊ-

κή κατασκευή. Από τις σχετικές συνεισφορές σημειώνω την παλαιότερη παρέμβαση του Α. Μακρυδημήτρη με τίτλο «Κράτος και κοινωνία: η ευρωπαϊκή πρόκληση» (Μακρυδημήτρης, 1999). Η ενδιαφέρουσα θέση του είναι ότι οι οικονομικές, τεχνολογικές και επικοινωνιακές εξελίξεις ομογενοποιούν σε πλανητική κλίμακα, ενώ η πολιτική και ο πολιτισμός αναπαράγουν την πολυμορφία τους σε τοπική κλίμακα. Συναφώς, η νομιμοφροσύνη των πολιτών απευθύνεται πρώτιστα στο εθνικό κράτος. Έτσι, η Ευρώπη στέκει μετέωρη ανάμεσα στην πολιτική που παραμένει εθνική υπόθεση και στην οικονομία που έχει πάψει να είναι εθνική υπόθεση (σ. 509-511).

Η Συνθήκη της Νίκαιας (2000) είναι συνέχεια της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997). Και οι δύο έφεραν τροποποιήσεις της βασικής Συνθήκης για την Ε.Ε. και πρέπει να ειδωθούν ως σύνολο, αφού άλλωστε στην πρώτη διευθετήθηκαν και οι εκκρεμότητες της δεύτερης (left-overs). Έτσι οι δημοσιεύσεις για τη Νίκαια πρέπει να συμπληρωθούν με προγενέστερες δημοσιεύσεις για το Άμστερνταμ (π.χ. Π. Καζάκος, 1996· Π. Κ. Ιωακειμίδης, 1998· Δ. Τσάτσος, 1997· Ε. Μαριάς - Κ. Πολυχρονάκη, 1999, κ.ά.), τις οποίες εδώ απλώς παραθέτουμε και έχουμε περιλάβει στον βιβλιογραφικό κατάλογο. Από τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις, τη διαπραγμάτευση του Άμστερνταμ έχει ως αντικείμενο και το κείμενο των Μ. Τσινιτσιζέλη και Δ. Χρυσόχοου (2001) που εντάσσεται στην παράδοση «κανονιστικής θεωρίας». Η τελευταία μάλλον αναζητά το επιθυμητό, παρά ικανοποιεί τις απαιτήσεις της εμπειρικής-αναλυτικής προσέγγισης. Δεν «εξηγεί» τι συνέβη, γιατί και με ποιές επιπτώσεις, αλλά εκθέτει τι θα έπρεπε να γίνει με αφετηρία ορισμένες –πάντως όχι σαφώς καθορισμένες– αρχές. Ανάλογης εμβέλειας είναι το συμπέρασμα ότι οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις δεν ανοίγουν τον δρόμο για μια διεθνική δημοκρατία (σ. 31).

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Η ΟΝΕ που προήλθε από τις διαπραγματεύσεις του Maastricht αποτέλεσε αναμφίβολα ένα άλμα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Μια σφαιρική εικόνα της συζήτησης γύρω από το ερώτημα, ποιες μπορεί να είναι οι επιπτώσεις της ΟΝΕ για την πολιτική ενοποίηση, δίνει ο Π. Τσακαλογιάννης (2001). Ο Γ. Παπαδημητρίου υποστηρίζει

ότι έκτοτε η Ε.Ε. απέκτησε στοιχεία πολιτειακής οργάνωσης δίπλα στα προϋπάρχοντα στοιχεία υπερεθνικότητας και παραδοσιακής διεθνούς οργάνωσης (Γ. Παπαδημητρίου, 2001, σ. 10-11). Διατυπώνει έτσι, στη γλώσσα του συνταγματολόγου, την ευρύτερα υποστηριζόμενη άποψη ότι η ΟΝΕ θα οδηγήσει σε Πολιτική Ένωση (Π.Ε.). Πράγματι, από ιστορική άποψη, η ΟΝΕ θα ήταν μοναδική περίπτωση καθιέρωσης ενός νομίματος και μιας Κεντρικής Τράπεζας χωρίς ένα κράτος για να τη στηρίξει. Ο Γ. Παπαδημητρίου βλέπει να αναπτύσσεται ένα «νέο ιστορικό πρότυπο πολιτικής οργάνωσης» ή «μια νέα σύνθετη πολιτική οντότητα άγνωστη ως τώρα στην ιστορία των πολιτικών συστημάτων που δομείται με ετερογενή υλικά» (σ. 10-11).

Η συζήτηση έχει ωστόσο δείξει ότι πολλές αντιλήψεις για τις πολιτικές επιπτώσεις της ΟΝΕ βαρύνονται από σημαντικές ασάφειες, ενώ κάθε φορά που γίνεται απόπειρα να εξειδικευθούν οι επιπτώσεις σε έναν τομέα (π.χ. στον κρίσιμο δημοσιονομικό τομέα) προσκρούουν σε ανυπέρβλητες αντιστάσεις και θεωρητικές αμφισβητήσεις. Ο Γ. Παπαδημητρίου, ίσως για τον λόγο αυτό, αποφεύγει τον όρο ομοσπονδία – και σωστά. Επιπλέον διευκρινίζει, ότι δεν εννοεί ότι η Ε.Ε. μετατρέπεται σε κράτος, αλλά ότι οργανώνεται ολοένα και περισσότερο με βάση πολιτειακές αρχές *σαν να ήταν κράτος*. Η ρεαλιστικότερη ανάλυση των πολιτικών εξελίξεων μετά την ΟΝΕ υποδεικνύει ότι «η ευρωπαϊκή νομισματική ένωση θα λειτουργήσει μέσα σε ένα πολύ αποκεντρωμένο πολιτικό σύστημα και σε μια πολύ αποκεντρωμένη δημοσιονομική πολιτική» (Τσούκαλης, 2000, σ. 61).

Η ΟΝΕ είναι προνομιακό πεδίο καθαρά οικονομικών αλλά και πολιτικο-οικονομικών αναλύσεων. Μια συρρικνωμένη εικόνα των πρώτων, που παρακάμπει ουσιώδη ζητήματα και δεν δικαιολογείται από τον εισαγωγικό χαρακτήρα του έργου, περιλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο της ΕΠΕΕΣ (Στεφάνου, κ.ά. [επιμ.], 2001, τόμ. Β', κείμενα των Ν. Γιαννακόπουλου, Γ. Δημόπουλου, Κ. Καρφάνη, Π. Ι. Κανελλόπουλου, Στ. Σαραντίδη, και άλλων). Η παραπομπή σε ίδιου χαρακτήρα έργα αλλού αρκεί για να αναδείξει το έλλειμμα βαθύτερου οικονομικού προβληματισμού (βλ. P. De Grauwe, 2001).

Στην κατηγορία των αναλύσεων της τρόπον τινά παραδοσιακής πολιτικής οικονομίας ανήκει και η εξής:

- Θ. Μαριόλης - Γ. Σταμάτης, *Η εντός ΟΝΕ εποχή*, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2000.

Ο Γ. Σταμάτης είναι ίσως ο σημαντικότερος μαρξιστής θεωρητικός στη σημερινή Ελλάδα. Το κείμενο που συνέγραψε με τον Θ. Μαριόλη, δίνει συνέχεια σε προηγούμενες αναλύσεις του και συνιστά μια συνολική κριτική της, όπως υποστηρίζει, νεοφιλελεύθερης πολιτικής που συνδέεται με την ONE αλλά και των κεινσιανών αντιρρήσεων που τις θεωρεί «εκτός θέματος» λόγω αλλαγής των γενικότερων συνθηκών άσκησης πολιτικής. Κατά την εκτίμηση των συγγραφέων, η νεοφιλελεύθερη πολιτική «στοχεύει μονοσήμαντα στη σταθερή συμπίεση του συνολικού κόστους της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και, διαμέσου της συμπίεσης αυτής, στην εκ νέου διαμόρφωση των προαπαιτούμενων για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συστήματος» (σ. 120). Η φαινομενικά αθώα διατύπωση «απρόσκοπτη αναπαραγωγή» έχει κρίσιμες πολιτικές προεκτάσεις – τον αφοπλισμό του εθνικού κράτους και των ρυθμίσεων που προστατεύουν την εργασία. Αυτή είναι η άλλη όψη της αναβάθμισης των αγορών. Οι συγγραφείς συμπίπτουν ως προς τούτο με άλλες αναλύσεις (Κ. Τσουκαλάς, 2000, κ.ά.). Κατά ενδιαφέροντα τρόπο στο ίδιο συμπέρασμα (με διαφορετικό πρόσημο) μπορεί να καταλήξει κανείς υιοθετώντας τη θεωρία των αρίστων νομισματικών περιοχών: υπό τις συνθήκες της υπαρκτής ONE (κοινό νόμισμα, δημοσιονομική πειθαρχία, ανυπαρξία αυτόματων αντισταθμιστικών μηχανισμών και περιορισμένη κινητικότητα της εργασίας) το βάρος των τυχόν αναγκάων προσαρμογών πέφτει στις αγορές εργασίας! Έτσι η μαρξιστική κριτική αποδεικνύεται εντελώς ορθόδοξη και ας έχει άλλο πρόσημο.

Η ανάλυση του Γ. Σταμάτη αντιπροσωπεύει την εκ διαμέτρου αντίθετη θέση σε σχέση με το κύριο ρεύμα των θεσμικών αναλύσεων στην Ελλάδα (και αλλού), από το οποίο δεν λείπουν στοιχεία βολонταρισμού και το οποίο, συνήθως, παραβλέπει τις υλικές δυνάμεις που κινούν την ιστορία. Οι περαιτέρω λογικές προεκτάσεις της ανάλυσής του, μάλιστα, θα έπρεπε να κάνουν επιφυλακτικούς όσους υποστηρίζουν προωθημένα ενοποιητικά σχέδια, με την έννοια ότι αυτά μπορεί τελικά να υπηρετούν τελείως διαφορετικούς σκοπούς (ας πούμε, την ολοκλήρωση των αγορών) από εκείνους που αναμένουν οι υποστηρικτές τους (κοινωνική Ευρώπη). Πιθανόν, ο διάλογος ανάμεσα στις δύο σχολές σκέψης (πειθαρχημένος, όμως, γύρω από το κεντρικό ερώτημα της αλληλεπίδρασης θεσμικών και οικονομικών εξελίξεων) θα μπορούσε να ανανεώσει την ακαδημαϊκή συζήτηση.

5. ΕΝΟΠΙΟΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η εξέλιξη του κοινωνικού κράτους εν ευρεία εννοία στην Ευρώπη συναρτάται φυσικά με τις διαδικασίες οικονομικής ολοκλήρωσης (ΟΝΕ, εσωτερική αγορά). Η συσσώρευση προβλημάτων λειτουργίας, νομιμοποίησης, χρηματοδότησης, αποτελεσματικότητας και συνάρθρωσης της κοινωνικής με την οικονομική πολιτική έχουν καταστήσει επίκαιρα τα ζητήματα της μεταρρύθμισης του κράτους πρόνοιας, του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα σε ευρωπαϊκούς θεσμούς και εθνικές κυβερνήσεις και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων των διαφόρων μοντέλων.

Γενικά, το εμφανέστερο χαρακτηριστικό του κλίματος είναι η διένεξη για την «ανάσχεση», «συγκράτηση» ή «αναδόμηση» του κοινωνικού κράτους, όχι για την επέκτασή του, που ήταν θέμα προηγούμενων ιστορικών σταδίων. Πιέσεις πάντως για αλλαγές πηγάζουν από την προϊούσα ενοποίηση των ευρωπαϊκών αγορών και τη δημοσιονομική ορθοδοξία («όχι ελλείμματα και χρέη»), τη δημογραφική εξέλιξη, τις μεταναστεύσεις και τις νέες μορφές περιθωριοποίησης. Οι εργασίες που δημοσιεύονται είτε αναζητούν ριζικά νέες πολιτικές (Πλ. Τήνιος, 2001· Π. Καζάκος, στο Υφαντής - Τσινισιζέλης, 2000, κ.ά.), είτε τείνουν να διασώσουν το status quo, χωρίς πάντως να αποκλείουν κάποιες «μη παραμετρικές αλλαγές» (Γ. Κουζής, 2001, κ.ά.). Η δεύτερη τάση, ένα είδος «αριστερού συντηρητισμού» κατά Α. Giddens, αντανακλά εξ αντικειμένου τις στάσεις εκείνων των καλύτερα οργανωμένων συμφερόντων που ευνοούνται από την τωρινή κατάσταση και αντιτάσσονται σε εκλογικεύσεις και αναδιαρθρώσεις. Συχνά, επίσης, παρακάμπτει τα έντονα παθολογικά φαινόμενα που συνόδευσαν την επέκταση του κράτους (βλ. σχετικά, ανάμεσα σε πολλά άλλα, Δ. Σωτηρόπουλος, 2001).

Μια εικόνα των δυνατοτήτων της συγκριτικής ανάλυσης δίνει ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε νωρίτερα ο Μ. Μαρσαγγάνης (1999). Περιλαμβάνει συνεισφορές των Πλ. Τήνιου, Αντιγόνης Λυμπεράκη Δ. Σωτηρόπουλου, Σ. Ρομπόλη, Μ. Ferrera, S. Garcia, κ.ά. Τέλος, η έρευνα της Ισμήνης Γκιζέλη δίνει έμφαση στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που καθορίζουν την απαίτηση για κοινωνικά προγράμματα. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κοινωνική προστασία παραμένει ένας από τους στυλοβάτες της αποτελεσματικής διακυβέρνησης ακόμη και υπό συνθήκες προϊούσας ενοποίησης (Γκιζέλη, 2001).

Η ένταση της συζήτησης δεν πρέπει να παρακάμψει το ερώτημα, αν οι πολιτικοί θεσμοί (ας πούμε, το εκλογικό σύστημα) ευνοούν ή όχι τη μεταρρύθμιση και, στην τελευταία περίπτωση, αν η ενεργότερη εμπλοκή της Ε.Ε. θα έδινε μια διέξοδο, αφού θα μετέθετε τη λήψη αποφάσεων σε ένα επίπεδο πιο απρόσιτο για τα οργανωμένα τοπικά συμφέροντα. Συναφώς, δεν πρέπει να παρακαμφθεί και το ερώτημα αν η συνταγματική μεταρρύθμιση που μόλις ολοκληρώθηκε στην Ελλάδα επέφερε αλλαγές που θα επηρεάσουν την παραγωγή πολιτικής διευκολύνοντας την προσαρμογή στα νέα δεδομένα του ευρωπαϊκού και διεθνούς περιβάλλοντος. Τέλος, την αυξανόμενη εμπλοκή της Κοινότητας σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής εξετάζουν οι Ι. Κουκιάδης (2001), η Ηρώ Νικολακοπούλου-Στεφάνου (2002), η Γιώτα Κραβαρίτου (2002) και άλλοι. Ο Ι. Κουκιάδης θεωρεί ότι η Ε.Ε. οφείλει να γίνει ένας μηχανισμός άμυνας εναντίον του διαρκώς ανανεούμενου φιλελευθερισμού, που κατά την εκτίμησή του συνιστά το κύριο ιδεολογικοοικονομικό όχημα της παγκοσμιοποίησης. Αναγνωρίζει, ωστόσο, ότι επιβάλλεται η αναμόρφωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου ή, όπως γράφει, ενός «νέου κοινωνικού κεκτημένου». Η ανάλυση είναι πολιτικο-ιδεολογική και, συνεπώς, δεν απαντά σε κρίσιμα ερωτήματα (για ποιον ακριβώς λόγο πρέπει να εμπλακεί η Κοινότητα; ποιοι συγκεκριμένοι παράγοντες προσδιορίζουν την κλίμακα και το περιεχόμενο της παρέμβασής της; γιατί η τελευταία διαφέρει από τομέα σε τομέα κοινωνικής πολιτικής;) και παρακάμπτει τα σκληρά διλήμματα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες μας.

6. ΛΟΙΠΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ Ε.Ε.

Σειρά ολόκληρη μελετών εξετάζει επιμέρους θέματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης – τη διεύρυνση (Ν. Μαριάς, 2001), τις τομεακές πολιτικές (Εμμανουέλα Δούση, 2001, και Γ. Ανδρέου (2002) στη νέα σειρά κειμένων εργασίας με θέμα «Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εθνικές πολιτικές»· Γ. Παγουλάτος, 2000· Α. Μακρυδημήτρης, 1999), την ΚΕΠΠΑ (ξεχωρίζει ο Π. Ηφαιστος, 2001, αλλά βλ. και Στ. Σταυρίδης, 2000), την πολιτική της Ε.Ε. στη νοτιοανατολική Ευρώπη (Αναστασία Λέκκα, 2000), κ.ά. Κοινοτικές πολιτικές εξετάζονται και στους προαναφερθέντες συλλογικούς τόμους (Ανδρικόπουλου - Κανκαλάς [επιμ.], 2000· Κ. Στεφάνου, κ.ά. [επιμ.], 2001·

Μοσχονάς, 2000). Οι αναλύσεις των νέων κυρίως επιστημόνων αποτελούν εν πολλοίς και διαύλους εισόδου της θεωρίας στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση για διάφορες πτυχές της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αλλά το απέραντο φάσμα ειδικών θεμάτων που θέτουν δεν επιτρέπει διεξοδικότερη παρουσίαση στην τωρινή επισκόπηση.

Από τις μελέτες αυτές πάντως, πολλές έχουν ως αντικείμενο την ίδια την ευρωπαϊκή ενοποίηση και τις πολιτικές της, ενώ άλλες εξετάζουν τις διαδικασίες «εξευρωπαϊσμού» των εθνικών πολιτικών. Ένα ειδικό κεφάλαιο συγκροτεί η μελέτη των επιπτώσεων που έχει το νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο (κοινοί κανόνες, διαδικασίες αποφάσεων, κλπ.) στα πολιτικο-διοικητικά συστήματα (Σπανού, 2001). Η επισήμανση της Καλλιόπης Σπανού ότι πρέπει να ξεχωρίσουμε το τυπικό από το άτυπο επίπεδο, όπου στο δεύτερο επενεργούν στάσεις, αντιλήψεις και ριζωμένες συμπεριφορές που καθορίζουν τελικά την πραγματικότητα του εξευρωπαϊσμού, παραπέμπει ευθέως στον ρόλο πολιτισμικών παραγόντων (βλ. πιο κάτω).

6. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

- Η. Κατσούλης (επιμ.), *Μοντέλα σοσιαλδημοκρατίας. Τρίτος δρόμος, νέο κέντρο, κοινωνία των πολιτών*, Σιδέρης, Αθήνα 2002.
- Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών Ανδρέας Παπανδρέου, Αθήνα 2001.
- Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά συστήματα. Θεωρία και πρακτικές εφαρμογές*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Στον τόμο *Μοντέλα σοσιαλδημοκρατίας* ο Η. Κατσούλης συγκέντρωσε εισηγήσεις συνεδρίου για το μεγάλο κίνημα της σοσιαλδημοκρατίας, συνεδρίου που είχε πραγματοποιηθεί σε περίοδο ευφορίας λόγω των εκλογικών επιτυχιών (1998). Προτάσσει μια εκτενέστατη εισαγωγή που μας υπενθυμίζει το ιστορικό και θεωρητικό βάθος του «σοσιαλδημοκρατικού ζητήματος». Τα κείμενα δίνουν από διαφορετικές οπτικές μια εξόχως διαφοροποιημένη εικόνα των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Άλλωστε, από πολλές πλευρές, η σοσιαλδημοκρατία είναι ευρωπαϊκή επινόηση!

Οι αναλύσεις των ιδεολογικών-προγραμματικών εξελίξεων και των πολιτικών επιλογών έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τις διαδικασίες ευρωπαϊκής ενοποίησης. Διότι, εντέλει, με αυτές συνυφαί-

νεται στενά η αναζήτηση της καλύτερης πολιτικής ή μοντέλου καπιταλισμού. Οι συνεισφορές εξετάζουν τις μετατοπίσεις του σοσιαλδημοκρατικού παραδείγματος οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Α. Χατζής, Σ. Σεφεριάδης, Π. Καζάκος), τις διαφορετικές εθνικές εμπειρίες (Μ. Ματσαγάνης, G. Auernheimer, Γ. Παγουλάτος, Κ. Λάβδας), τις οργανωτικές δομές (Βασιλική Γεωργιάδου), τις μεταβολές της κοινωνικής βάσης, κ.ά. Το επισυναπτόμενο κείμενο του Tony Blair δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί μνημείο αμφισβησίας από όσους είχαν γαλουχηθεί στις σαφέστερες ιδεολογικές κατευθυντήριες ιδέες του παρελθόντος. Η αναπτυγμένη πολιτική ρητορική δεν συγκαλύπτει το γεγονός ότι, στις σοσιαλδημοκρατικές επιλογές των τελευταίων ετών, βάραιναν περισσότερο «οι αποτυχίες του κράτους» παρά οι «αποτυχίες της αγοράς» (Α. Χατζής, «Αριστερά και οικονομική επιστήμη», στον ίδιο τόμο) και ότι αυτό έρχεται σε αντίθεση με τον πατροπαράδοτο σοσιαλδημοκρατικό κρατισμό, που όμως είχε τη δική του νομιμοποίηση σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.

Η εργασία που επιμελήθηκε ο Μ. Σπουρδαλάκης μπορεί να καταταγεί στα κείμενα πολιτικής που καταλήγουν σε σχετικές προτάσεις με παραλήπτη τούς ενδιαφερόμενους φορείς. Παρά τον πρακτικό προσανατολισμό της, η εργασία εξετάζει ευρύτερα το βάρος και τον ρόλο των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων στη διαδικασία ενοποίησης και τις σχέσεις με τα μέλη τους (τα εθνικά κόμματα) που τα συγκροτούν. Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι οι υπερεθνικές πολιτικές συσσωματώσεις αντιμετωπίζουν εμπόδια στην εμπέδωση του ρόλου τους εμπόδια τα οποία προκύπτουν, πρώτον, από τη φύση της υπερεθνικότητας και, δεύτερον, από τη διάβρωση του κλασικού ρόλου τους ακόμη και στους εθνικούς χώρους όπου αναπτύχθηκαν και λειτουργούν. Το τελευταίο συμβαίνει γιατί, απλά, στη σημερινή συγκυρία είναι μέρος της εξουσίας, πράγμα που μειώνει την ικανότητά τους να διαμεσολαβούν ανάμεσα σε εξουσία και πολίτες.

Η εξήγηση αυτή δεν ικανοποιεί. Η συμμετοχή στην εξουσία δεν καταργεί τη λειτουργία της διαμεσολάβησης αλλά συνεπάγεται, στις σημερινές συνθήκες, ένα ριζικό επαναπροσδιορισμό της. Άλλωστε, συχνά, τα κυβερνώντα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα εκφράζουν συμφέροντα που συνδέονται με τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους, αντανakλώντας έτσι ένα είδος «αριστερού συντηρητισμού» (Α. Giddens). Η εξήγηση του Μ. Σπουρδαλάκη προκύπτει

από την εκ των προτέρων παραδοχή ότι τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δεν κάνουν για την εξουσία ή ότι θα πρέπει να επιστρέψουν στις επαναστατικές φιλοδοξίες!

Η επιμελημένη μελέτη του Θ. Διαμαντόπουλου έχει ευρύτερες θεωρητικές αξιώσεις και εντάσσεται στην κατηγορία των μελετών συγκριτικής ανάλυσης. Περιέχει ένα αξιοσημείωτο πλούτο στοιχείων και για την ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή. Αν και διερευνά κυρίως τα εκλογικά συστήματα, οδηγεί τη σκέψη σε κρίσιμα ερωτήματα που έχουν τεθεί από τη σκοπιά της νέας πολιτικής οικονομίας για την «πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στην Ευρώπη»: τι ευκαιρίες δίνουν τα εκλογικά συστήματα στα ισχυρά οργανωμένα συμφέροντα για να προασπίσουν σε τοπικό-εθνικό επίπεδο το status quo; Πότε ευνοούν την επίτευξη ευρύτερων συναινέσεων; Πώς θα συμβιβασθεί ο στόχος της πολιτικής αποτελεσματικότητας (π.χ. για την πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών) με αυτόν της αντιπροσωπευτικότητας; Μπορούν να συμβιβασθούν οι δύο συζητήσεις για το εκλογικό σύστημα και για την επέκταση των υπερεθνικών δεσμεύσεων και θεσμών που περιορίζουν τη διακριτική ευχέρεια των τοπικών-εθνικών κυβερνήσεων;

7. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΙΟΗΣΗΣ

- Ι. Κ. Χασιώτης, *Αποζητώντας την ενότητα στην πολυμορφία. Οι απαρχές της ευρωπαϊκής ενότητας από το τέλος του Μεσαίωνα ως τη γαλλική επανάσταση*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.
- Δ. Κιούγκιας, *Ευρωπαϊκά συστήματα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι πολιτικές των κραμάτων, Παπαζήσης, Αθήνα 2001*.
- Γ. Κόκκινος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Το έργο του Ι. Χασιώτη, που πράγματι ξεχωρίζει για τη σαφήνεια και ακρίβεια των διατυπώσεων, τις διαπολιτιστικές ευαισθησίες και τη διεισδυτική ανάλυση, ξετάζει πολιτικές πρωτοβουλίες, ιδεολογήματα και αντιλήψεις που στοιχειοθετούν τις απαρχές της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Καλύπτει ένα μεγάλο κενό στην ελληνική

βιβλιογραφία, αν λάβουμε υπόψη ότι οι σχετικές μελέτες σπανίζουν, αν και δεν λείπουν ακόμη και πρόσφατες κλασικές ιστορίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας και ιστορίας (π.χ. Π. Τσακαλογιάννης, 2000· Ε. Χατζηβασιλείου, 2001).

Η μελέτη του Ι. Χασιώτη υπενθυμίζει πόσο επιτακτικό είναι να ασχοληθούμε με την προέλευση μερικών από τα κρισιμότερα προβλήματα που συνοδεύουν και τη σημερινή ευρωπαϊκή οργάνωση: το μεταβαλλόμενο σημασιολογικό περιεχόμενο της «Ευρώπης», τα γεωγραφικά της όρια και, ειδικότερα, τη συμμετοχή της Ρωσίας και της Τουρκίας (η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε φθάσει ως τα πρόθυρα της Βιέννης), τις απόπειρες ενοποίησης υπό την κηδεμονία μιας μεγάλης δύναμης, κλπ. Όσον αφορά τα όρια της Ευρώπης, ο συγγραφέας υποδεικνύει μέσα στο ιστορικό πλαίσιο που περιγράφει ότι η σχετική συζήτηση δεν αφορά απλά τη γεωγραφία, αλλά τα κατά καιρούς αποδεκτά ιστορικοπολιτικά τεκμήρια της ευρωπαϊκότητας. Επίσης, στο έργο του ο Ι. Χασιώτης υπενθυμίζει ότι τη μετάβαση από το μεσαιωνικό σύστημα στους νεότερους χρόνους χαρακτηρίζει η ανακύκλωση της «αυτοκρατορικής ιδέας» (η έννοια του *imperium* επανήλθε παραδόξως στην πρόσφατη ακαδημαϊκή συζήτηση για την Ευρώπη) και ότι χρειάστηκαν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι για να καταλήξει η Ευρώπη σε ρεαλιστικότερα σχέδια ενοποίησης. Αλλά και στα τελευταία, το ζητούμενο παραμένει πώς θα συμβιβασθεί η όποια ενότητα με την επιθυμία διατήρησης της ανεξαρτησίας των συστατικών μερών και διάσωσης των εθνικών ταυτοτήτων (Χασιώτης, 2000, σ. 27).

Η επόμενη μελέτη (Κόκκινος, 2000) προσεγγίζει το ζήτημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης μέσα από το πρίσμα δύο αντιθετικών ιδεολογικών και διανοητικών παραδόσεων, του ορθολογισμού, στον οποίο στεγάζονται ο διαφωτισμός και ο πολιτικός φιλελευθερισμός μαζί με το ιδανικό της χειραφέτησης, και της αντίρροπης δύναμης του ανορθολογισμού. Θεωρεί ότι και οι δύο συνιστούν οργανικά στοιχεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας που βρίσκονται σε συνεχή ένταση, πράγμα που οδηγεί εντέλει σε συνεχή μεταλλαγή («ανακατασκευή») της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Το μεταπολεμικό εγχείρημα ολοκλήρωσης επηρεάζουν όμως πρόσθετα στοιχεία – το βάρος που έχει η ιστορική κληρονομιά σχημάτων πολιτικής συνεργασίας (χριστιανική μοναρχία, Ιερά Εξέταση, κ.ά.) και, φυσικά, η τραυματική εμπειρία των παγκοσμίων πολέμων.

Στην ίδια οπτική, ο Δ. Κιούκias (2001) θεωρεί ότι οι ευρωπαϊ-

κές κοινωνίες κατατείνουν προς ένα μοντέλο-κράμα από τα διαφορετικά στοιχεία του ορθολογισμού, του καταναλωτισμού με κοινωνικό κράτος, και προνοεωτερικών καταλοίπων που έχουν μεταμορφωθεί σε εθνικισμό, επιθετικότητα, κλπ.

Οι τρεις εργασίες μπορούν να ειπωθούν και ως πρόταση προς τη δημόσια και ακαδημαϊκή συζήτηση να υπερβεί τα όρια τόσο των θεσμικών προσεγγίσεων, που παραβλέπουν τις υπόγειες δυνάμεις της ιστορίας, όσο και των οικονομιστικών οπτικών, που εξα-ντλούνται στο δέος έναντι μιας παγκοσμιοποιημένης «αοράτου χειρός» (Κιούκιας, 2001, σ. 11).

8. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΥ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΚΑΙ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

Αν και το θέμα αυτό δεν ανήκει πλήρως στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής επισκόπησης μας, όμως το γενικότερα ανανεούμενο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τις διαδικασίες προσαρμογής μιας μικρής χώρας σε εξελίξεις του διεθνούς και ευρωπαϊκού περιβάλλοντος, τις οποίες μόνον οριακά επηρεάζει, επιβάλλουν τη σύντομη αναφορά σε συνεισφορές που διευρύνουν τους συχνά περιορισμένους ορίζοντες της θεσμικής ανάλυσης.

Εδώ θα σταθούμε σε δύο ακόμη βιβλία που μπορεί να μη θέτουν ευθέως το ζήτημα του εξευρωπαϊσμού, όμως είναι απαραίτητα για τη μελέτη του φαινομένου και μας υπενθυμίζουν τη σημασία των υπόγειων δυνάμεων που διερευνώνται από διαφορετικές επιστημονικές οπτικές. Εννοώ την κατ' ουσίαν οικονομική ανάλυση του πολιτικού και την προσέγγιση της πολιτικής κουλτούρας. Εξευρωπαϊσμός, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, δεν σημαίνει απλά ισοσκελισμένο προϋπολογισμό συν ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα, αλλά θέτει και ζητήματα αξιών, συμπεριφορών και εμπεδωμένων πολιτικών πρακτικών.

- Ν. Διαμαντούρος *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- Τρ. Κολλίντζας *Η αδράνεια του Status Quo*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2000.

Η μελέτη του Ν. Διαμαντούρου προτείνει ως κεντρική υπόθεση εργασίας το δίπολο «μεταρρυθμιστική»-«παρωχημένη» πολιτισμική παράδοση ή κουλτούρα που στην ακαδημαϊκή και δημόσια συ-

ζήτηση εμφανίσθηκε με πολλές παραλλαγές (Ανατολή-Δύση, κλπ.). Πρόκειται για δύο ιδεότυπους, για μια τυπική εφαρμογή ενός μεθοδολογικού εργαλείου του Max Weber. Καθεμιά από τις δυό αυτές παραδόσεις εμπεριέχει το δικό της όραμα για τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Ο Ν. Διαμαντούρος υποστηρίζει ότι φορείς της μεταρρυθμιστικής παράδοσης αποτελούν τα ανταγωνιστικά κοινωνικά στρώματα, ενώ τα μη ανταγωνιστικά ταυτίζονται με την «παρωχημένη» πολιτισμική παράδοση. Και εκτιμά ότι η παρούσα ιστορική στιγμή αποτελεί δυνητικά σημείο υπέρβασης του δυϊσμού αυτού.

Όπως κάθε ερμηνευτικό σχήμα, έτσι και αυτό είναι αναμφίβολα χρήσιμο στο ξεκίνημα μιας βαθύτερης ανάλυσης των ελληνικών δυσχερειών μπροστά στο φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Παραπέμπει στη σημασία πολιτιστικών παραγόντων για τη διάμορφωση της πολιτικής σύγκλισης ή οποιασδήποτε άλλης πολιτικής, δηλαδή στη σημασία των «εσωτερικών» δυνάμεων. Οι τελευταίες έρχονται ενμέρει (κατά τον βαθμό που είναι «παρωχημένες») σε αντίθεση με τις επιταγές του διεθνούς συστήματος. Πρόκειται για ένα ερμηνευτικό σχήμα που σε διευρυμένη μορφή χρησιμοποιήθηκε και αλλού (Π. Καζάκος, 2001).

Η ανάλυση με βάση το σχήμα αυτό στην αφετηρία μπορεί, λιγότερο αισιόδοξα, να κινηθεί και σε διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη που επιλέγει ο Ν. Διαμαντούρος. Οι φορείς της εκσυγχρονιστικής παράδοσης επιδεικνύουν συχνά και ταυτόχρονα παρωχημένες συμπεριφορές. Η συμπεριφορά και η ιδεολογία τους εμφανίζει συμπτώματα ενός *bricollage* (Α. Γκράμσι). Αυτό οδηγεί σε μια κάπως διαφορετική εξήγηση της αντιφατικότητας και των ιδιότυπων συμμαχιών και συμπεριφορών που βαρύνουν την ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας και που άλλοι αποδίδουν με τους όρους «νόθος» ή «τυπικός εξευρωπαϊσμός» (Π. Κ. Ιωακειμίδης). Με άλλα λόγια, τίθεται θέμα ικανότητας των ηγετικών («μεταρρυθμιστικών») ελίτ μάλλον, παρά βραδυπορούντων κοινωνικών τμημάτων που αντιδρούν φοβούμενα τον ανταγωνισμό.

Η μελέτη, τέλος, του Τρ. Κολλίντζα προσφέρει το απαραίτητο διορθωτικό πλαίσιο, προσεγγίζοντας τα προβλήματα προσαρμογής στο νέο ευρωπαϊκό περιβάλλον από τη σκοπιά της νέας πολιτικής οικονομίας. Ουσιαστικά, εξετάζει πολιτικά φαινόμενα με τα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης. Θέτει, ανάμεσα σε άλλα, το ερώτημα γιατί οι κυβερνήσεις συχνά δεν υιοθετούν πολιτικές που η

επιστήμη θεωρεί ότι αυξάνουν την αποτελεσματικότητα της οικονομίας και, συνεπώς, τον παραγόμενο πλούτο. Απορρίπτει την υπόθεση ότι «δεν συμπεριφέρονται ορθολογικά» που έμμεσα, αν και όχι άρρηκτα, είναι συνυφασμένη με την έννοια του «παρωχημένου» στον Ν. Διαμαντούρο, και παραπέμπει ανάμεσα σε άλλα στον ρόλο των καλύτερα οργανωμένων συμφερόντων, που επωφελοούνται από τις παρούσες δομές και στην αβεβαιότητα για την κατανομή των ωφελειών και των ζημιών από μεταρρυθμίσεις. Ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα της ανάλυσης είναι ότι αυτοί που δυνητικά θα ωφελούντο από μεταρρυθμίσεις, δηλαδή το ευρύ κοινό και ενμέρει οι «παρωχημένοι», αδυνατούν να επηρεάσουν τα πράγματα, αφού οι κυβερνήσεις είτε συμμαχούν είτε είναι όμηροι των καλύτερα οργανωμένων μειοψηφιών!

Από την (αντι)παράθεση που κάναμε, προκύπτει αβίαστα ότι η διεπιστημονική επικοινωνία μπορεί να ανανεώσει την επιστημονική προσέγγιση πολύπλοκων από τη φύση τους φαινομένων και να δώσει νέες ωθήσεις στον ακαδημαϊκό διάλογο. Αυτό παραμένει ένα ανεκπλήρωτο ακόμη αίτημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(περιλαμβάνει δημοσιεύματα που σχολιάστηκαν ή απλώς αναφέρθηκαν)

- ΑΝΔΡΕΟΥ, Γ. (2002), *Συνοχή και διαρθρωτική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ - ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Γ. (επιμ.) (2000), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος. Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΒΑΛΗΝΑΚΗΣ, Γ. - ΜΠΟΤΣΙΟΥ, Κ. (2000), *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (2000), *Ποιος φοβάται την Ευρώπη. Ανατομία ενός μύθου*, Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- ΓΚΙΖΕΛΗ, ΙΣΜΗΝΗ, *Το πολιτικό μέλλον του κράτους-πρόνοιας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων, Αθήνα 2001.
- DE GRAUWE, P. (2001), *Τα οικονομικά της νομισματικής ένωσης* (ελληνική μετάφραση της 4ης έκδοσης από τον Α. Σοκοδήμο), Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2001), *Εκλογικά συστήματα. Θεωρία και πρακτικές εφαρμογές*, Πατάκης, Αθήνα.

- ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Ν. (2000), *Πολιτισμικός δυνάμιος και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- ΔΟΥΣΗ, ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ (2001), *Η κοινοτική πολιτική περιβάλλοντος και η επίδρασή της στην περίπτωση της Ελλάδας*, κείμενο εργασίας, Σειρά Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Εθνικές Πολιτικές, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΔΟΥΣΗ, ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ (2001), «Ο χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ε.Ε. Προς μια συνταγματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», *Επετηρίδα ΕΛΙΑΜΕΠ*, Αθήνα, σ. 253-263.
- ΗΦΑΙΣΤΟΣ, Π. (2001), *Κοσμοθεωρητική ετερότητα και αξιώσεις πολιτικής κυριαρχίας. Ευρωπαϊκή άμυνα, ασφάλεια και πολιτική ενοποίηση*, Ποιότητα, Αθήνα.
- ΗΦΑΙΣΤΟΣ, Π. (2000), *Θεωρία διεθνούς και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, 2η έκδοση, Ποιότητα, Αθήνα.
- ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, Π. Κ. (2000), *Το μέλλον της Ευρώπης. Η προοπτική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, Π. Κ. (2001), *Η Συνθήκη της Νίκαιας και το μέλλον της Ευρώπης*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (1996), *Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η. (επιμ.) (2002), *Μοντέλα σοσιαλδημοκρατίας. Τρίτος δρόμος, νέο κέντρο, κοινωνία των πολιτών*, Σιδέρης, Αθήνα.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η. (1999), «Η πολιτική ως ανταλλαγή και τα ηθικά διλήμματα που τη συνοδεύουν», πρόλογος στην ελληνική έκδοση του κλασικού συγγράμματος των J.M. Buchanan - G. Tullock, *Ο λογισμός της συναίνεσης. Τα λογικά θεμέλια της συνταγματικής δημοκρατίας*, (μτφρ.: Ιορδάνης Παπαδόπουλος), Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ, Δ. (2001), *Ευρωπαϊκά συστήματα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι πολιτικές των κραμιμάτων*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Γ. (2000), *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- ΚΟΛΛΙΝΤΖΑΣ, ΤΡ. (2000), *Η αδράνεια του Status Quo*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- ΚΟΥΖΗΣ, Γ. (2001), *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, ΙΝΕ-Μελέτες, Αθήνα.
- ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Ι. (2001), *Η κοινωνική Ευρώπη. Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κεκτημένο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΒΔΑΣ, Κ. (2001), *Δημιουργία και εξέλιξη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, ΕΑΠ, Πάτρα.
- ΛΑΒΔΑΣ, Κ. (2001), «Η ελευθερία ως μη-κυριαρχία και η υπεράσπιση της

πολιτικής: Η νέο-ρεπουμπλικανική προοπτική», *Επιστήμη και Κοινωνία, Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας*, τόμ. 5-6, Αθήνα, σ. 173-202.

ΛΕΚΚΑ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ (2000), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι περιφερειακές συνεργασίες στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα.

ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ, Α. (1999), «Κράτος και κοινωνία: Η ευρωπαϊκή πρόκληση», στη συλλογή κειμένων του ίδιου, *Διοίκηση και κοινωνία. Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 470-512.

ΜΑΡΙΑΣ, Ν. (2002), *Θεωρίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ελληνοτουρκική προσέγγιση στη μετά-Ελσίνκι εποχή*, Τυπωθείω -Γ. Δαρδανός, Αθήνα.

ΜΑΡΙΑΣ, Ν. - ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ (1999), *Η διακυβερνητική διάσκεψη και η Συνθήκη του Άμστερνταμ. Ανάλυση διατάξεων, συλλογή κειμένων*, Τυπωθείω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα.

ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (επιμ.) (1999), *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Α. (επιμ.) (2000), *Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, Εξάντας, Αθήνα.

ΜΟΥΣΗΣ, Ν. (2001), *Ευρωπαϊκή Ένωση, δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, 9η αναθεωρημένη έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα.

ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ΗΡΩ (2002), *Η κοινωνική Ευρώπη*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ, Γ. (2000), «Η ιδιωτικοποίηση ως ευρωπαϊκή ρυθμιστική (ή διανεμητική;) πολιτική: μια προσέγγιση θεωρητικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τχ. 6, σ. 37-65.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ. (2001), *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Γ. (2000), «Οι χωρικές επιπτώσεις της ολοκλήρωσης Ανατολής-Δύσης στην Ευρώπη», στο Ε. Ανδρικοπούλου - Γρ. Κανκαλάς (επιμ.) (2000), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος. Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 185-212.

ΣΠΑΝΟΥ, ΚΑΛΛΙΟΠΗ (2001), *Ελληνική διοίκηση και ευρωπαϊκή ενοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα.

ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (επιμ.) (2001), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Προκλήσεις και προοπτικές*, Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών, Αθήνα.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, ΣΤ. (2000), «Δημοκρατία και εξωτερική πολιτική στην Ε.Ε.», στο Μ. Τσινισιζέλης - Κ. Υφαντής (επιμ.), *Σύγχρονα προβλήματα διεθνών σχέσεων. Κρατική κυριαρχία, απειλές και προκλήσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 281-309.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Κ. (2001), *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Τόμος α΄. Γενικά και θεσμικά χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή (ε' επικαιροποιημένη έκδοση).

- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Κ., κ.ά. (επιμ.) (2001), *Εισαγωγή στις ευρωπαϊκές σπουδές*, δύο τόμοι, ΕΠΕΕΣ/Σιδεράς, Αθήνα 2001.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (2001), *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Ποταμός, Αθήνα.
- ΤΗΝΙΟΣ, Π.Λ. (2001), *Κοινωνία, οικονομία, συντάξεις: Κρυμμένος θησαυρός*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Π. (2000), *Σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία: Από τη Βασιλίδα στο Τείχος του Βερολίνου (1789-1989), τόμος Β' (1890-1989)*, Αθήνα.
- ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Π. (2001), *Ευρώ και ευρωπαϊκή πολιτική ολοκλήρωση*, Α. Σταμούλης, Αθήνα.
- ΤΣΑΤΣΟΣ, Α. (2001), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. (2001), *Quo Vadis Europa?*, Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις Σμυρνιωτάκης, Αθήνα.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. (2001), *Η εξέλιξη και οι θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Ελεύθερο Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. - ΧΡΥΣΟΧΟΥ, Α. (2001), «Οριοθετώντας τον ευρωπαϊκό πολιτειακό χώρο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 18, σ. 5-32.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. - ΥΦΑΝΤΗΣ, Κ. (επιμ.) (2000), *Σύγχρονα προβλήματα διεθνών σχέσεων, κρατική κυριαρχία: Απειλές και προκλήσεις*, Σιδεράς, Αθήνα.
- ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, Α. (2000), «Η ευρωπαϊκή ατζέντα: παγκοσμιοποίηση, συνοχή και νομιμοποίηση», στον τόμο Ε. Ανδρικοπούλου - Γρ. Κανκαλάς (επιμ.), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος. Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 43-60.
- ΦΑΚΙΟΛΑΣ, Ε. (1999), «Θεωρία των διεθνών σχέσεων και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 14, σ. 141-171.
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. Κ. (2000), *Αποζητώντας την ενότητα στην πολυμορφία. Οι απαρχές της ευρωπαϊκής ενότητας από το τέλος του Μεσαίωνα ως τη γαλλική επανάσταση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.